

УДК 398(=161.3)

DOI 10.52928/2070-1608-2026-77-1-79-87

**ЗЮЗЯ: ГІСТОРЫЯ СТВАРЭННЯ, РАЗВІЦЦЯ І ПЕРАВЫНАХОДНІЦТВА
МІФАЛАГІЧНАГА ПЕРСАНАЖА****К.Л. КОЗИЧАВА***(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры**Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск)***ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5000-2550>**

У артыкуле разглядаецца стварэнне і развіццё вобраза Зюзі – міфалагічнага персанажа, сканструяванага П. Шпілеўскім, – у межах “кабінетнай” міфалогіі XIX – пачатку XX ст., яго перапрацоўка і “легалізацыя” ў беларускай навуцы канца XX – пачатку XXI ст.; аналізуецца працэс перавынаходніцтва гэтага міфалагічнага персанажа ў першай чвэрці XXI ст.: з’яўленне іматлікіх і разнастайных візуальных адлюстраванняў Зюзі, а таксама выкарыстанне вобразаў Зюзі ў сферах турызму і культурнага брэндзінгу асобных рэгіёнаў Беларусі.

Ключавыя словы: *Зюзя, міфалогія, міфалагічны вобраз, перавынаходніцтва традыцыі, культурны брэндзінг.*

Уводзіны. Зюзя на сённяшні момант з’яўляецца адным з найбольш вядомых беларускіх міфалагічных персанажаў у медыяпрасторы, выступаючы ў якасці аўтэнтчнай версіі Дзеда Мароза, аднак гісторыя і сучаснасць яго вобраза застаюцца па-за належнай увагай беларускіх фалькларыстаў і этнографу. Тым часам вобраз Зюзі ўяўляе сабой выдатны прыклад вынаходніцтва і перавынаходніцтва традыцыі: ён быў створаны нашмат раней за Дзеда Мароза і выконваў зусім іншыя функцыі, пакуль не быў прыстасаваны да забаўлення публікі.

Айчынныя даследчыкі міфалогіі звычайна абмяжоўваліся ўскоснымі згадкамі пра Зюзю (А. Гулак [1]), агульнай характарыстыкай яго вобраза (У. Васілевіч [2], Э. Зайкоўскі, С. Санько [3]), спробамі вызначыць этымалогію яго імя (Э. Зайкоўскі, С. Санько [3]). Асобна можна вылучыць аўтараў, якія прыводзілі выпадак Зюзі Пазерскага ў якасці аднаго з прыкладаў беларускіх культурных брэндаў (Т. Валодзіна [4], І. Алёніна [5]). Расійскія і ўкраінскія навукоўцы таксама задавальваліся пераважна згадкамі Зюзі (А. Грушко, Ю. Мядзведзеў [6]), В. Вайтовіч [7], Л. Вінаградава [8]), і толькі расійская даследчыца А. Леўкіеўская [9] упершыню крытычна і дэталёва разгледзела гэтага персанажа беларускай міфалогіі і выкрыла яго штучнасць, а расійскія ж навукоўцы А. Берзозвіч і А. Сурькава [10] перагледзелі этымалогію яго наймення.

Аднак, нягледзячы на вялікі аб’ём разрозненай інфармацыі пра гэтага персанажа, ніхто дагэтуль не рабіў спробаў прасачыць змены ў вобразе Зюзі на ўсім працягу яго існавання. Такім чынам, мэта гэтага артыкула – ахарактарызаваць развіццё вобраза Зюзі ад яго фармальнага стварэння да сучаснасці. Аб’ектам даследавання з’яўляецца Зюзя як вынайздзены міфалагічны персанаж, прадметам – асаблівасці развіцця яго вобраза.

Вынаходніцтва Зюзі. Складнікі яго вобраза. Упершыню вобраз Зюзі з’явіўся ў артыкуле¹ П. Шпілеўскага (псеўданім – П. Драўлянскі) у 1846 г. разам з вобразамі іншых міфалагічных персанажаў, якія аўтар нібыта зафіксаваў падчас сваіх падарожжаў па Беларусі. Непрыхаванай мэтай працы П. Шпілеўскага было паказаць адукаванаму грамадству Расійскай імперыі, што менавіта ў Беларусі старажытная вера славян захавалася найлепш [11, с. 256]. Каб даказаць сваю гіпотэзу, П. Шпілеўскі, робячы выгляд, што ён толькі крыху ўпарадкаваў існуючыя “предания Белорусцев”, упрыгожаныя “поэтическими рассказами”, сканструяваў у сваёй працы паўнавартасны пантэон, часткай якога ў якасці боства зімовага сезону і стаў Зюзя.

Аўтар зрабіў наступнае яго апісанне: “Зюзя – бог зимы. Зюзя происходит от глагола *зюзецъ*, мерзнуть, колетъ от мороза; отсюда, *Зюзя* значит собственно – *мерзнущий* и *морозящий*. Вот каким представляют Зюзю Белорусцы: он, говорят, старичок с *седьми*² волосами на голове и такою же предлинною бородою; низенького роста, толстый; весь в белой теплой одежде; ноги у него босы; голова ничем не покрыта; в руке носит железную булаву. Зюзя, говорят Белорусцы, большую часть зимы проводит в лесе в разных местах. Иногда он заходит в деревню по разным причинам: или для того, чтобы предупредить поселян о жестокой, суровой зиме на будущий год, или для того, чтоб оказать какую-нибудь помощь кому-либо; например, освободить от холода несчастное бедное семейство или (как выражаются Белорусцы) просто для того, чтобы *кутьи паесъци* (кутьи покушать). Вот что значит это выражение. В Белоруссии есть поверье, будто самый сильный, жестокий мороз бывает накануне Нового Года; но от Зюзи зависит, причинить или не причинить вред этим морозом. Чтоб как-нибудь умиловить Зюзю, Белорусцы накануне Нового Года, приготовляя, по принятому обыкновению³, *кутью*, откладывают часть ее в особую тарелку (или, лучше, – миску) и оставляют ее на ночь на особом столе: кутья остается цела, но общее поверье говорит, что ее съедает Зюзя. Довольно любопытно Белорусцы объясняют, для чего Зюзя носит булаву в руке. Говорят, будто Зюзя, рассердившись на людей, обыкновенно ударяет своею

¹ Далей праца П. Шпілеўскага, якая выйшла ў трох артыкулах пад рознымі назвамі, будзе падавацца як “Беларускія народныя паданні”.

² “Белорусцы говорят – просто с *белыми* волосами, как снег” (заўвага П. Шпілеўскага).

³ “*Кутья* в это время ставится на столе, устланном сеном” (заўвага П. Шпілеўскага).

булавою в какой-нибудь пень, и этим сильным ударом производит такой переворот, такую ломку по всей земле, что земля, а иногда и дома, трескаются... [11, с. 274–275].

Штучнасць некаторых персанажаў “Беларускіх народных паданняў”, у тым ліку Зюзі, на дадзены момант лічыцца даказанай. Расійская даследчыца А. Леўкіеўская прааналізавала ўсіх персанажаў з азначанай працы П. Шпілеўскага і размеркавала па групам у залежнасці ад ступені іх фантамнасці. Зюзя быў аднесены да тых персанажаў, што ўяўляюць “мифологические фантомы, названиями для которых служат имена нарицательные, действительно имеющиеся в белорусском языке и его говорах, но не несущие в себе никакого мифологического смысла”, якіх збіральнік надзяліў “образами, скомпилированными из реальных и вымышленных мотивов и функций” [9, с. 318–319]. Да рэальных матываў у вобразе Зюзі можна аднесці запрашэнне на куццю і сталы ўзрост, уласцівыя аўтэнтчнай персаніфікацыі мароза. У беларусаў, як і ў іншых еўрапейскіх народаў, існаваў абрад запрашэння на куццю міфалагічных персанажаў, продкаў і прыродных стыхій. На большай частцы тэрыторыі Беларусі клікалі менавіта мароз [12, с. 466], пры гэтым у некаторых варыянтах абрада пераапануты чалавек ад імя мароза адклікаўся на запрашэнне [12, с. 471]. У народных казках мароз мог ці мець асобныя прыкметы персаніфікацыі – хадзіць, лятаць, размаўляць, штосьці дараваць [13, с. 427], мець косці [14, с. 69], – ці наўпрост выглядаць, як стары чалавек [15, с. 591]. Да выдуманых у вобразе Зюзі можна аднесці падрабязнае апісанне яго знешняга выгляду і дзейнасці, што з’явілася, дзякуючы тагачасным уяўленням пра тое, якім міфалагічны персанаж павінен быць – суб’ектам, надзеленым усімі атрыбутамі суб’ектнасці: знешнасцю, вопраткай, асаблівасцямі характару, адпаведнымі паводзінамі [9, с. 314].

З імем новаўтворанага персанажа сітуацыя больш складаная. Лексема *зюзя* (“мароз, холад”) сапраўды існуе і нават утрымлівае некаторыя тэндэнцыі да персаніфікацыі, але выкарыстоўваецца толькі пры размове дарослых з дзецьмі [9, с. 341]. Разабрацца ў паходжанні гэтага слова спрабавалі Э. Зайкоўскі і С. Санько, якія звязвалі лексему *зюзя* з дзеясловамі *зюзецць*, *азызнуць* (“мерзнуць”) і лічылі яе блізкай да лексемы *жыжжа* (“агонь”). У аснове семантыкі абедзвюх лексем, на думку аўтараў, ляжыць сема “быць пякучым” [3, с. 198]. Пазней расійскія даследчыкі А. Беразовіч і А. Сурыкава прыйшлі да высновы, што лексема *зюзя* ўтварылася ад гукапераймальнага з-з-з, якое імітуе дрыжыкі ад холаду [10, с. 254].

Гледзячы на далейшы шлях развіцця вобраза Зюзі, можна сцвярджаць, што ён атрымаўся адным з найбольш удалых стварэнняў П. Шпілеўскага: Зюзя пазбег крытыкі, якая абрынулася на самога аўтара і некаторых іншых яго персанажаў і пачаў вандраваць па працах “кабінетных” даследчыкаў, набываючы і губляючы асобныя рысы. Яго вобраз непаруўна развіваўся аж да пачатку ХХ ст., калі ён быў фактычна забыты з прычыны агульнай страты грамадскай цікавасці да міфалогіі, але пазней – у канцы ХХ ст. – з’явіўся зноў: спачатку ў літаратуры, а пасля і ў іншых сферах дзейнасці.

Развіццё вобраза Зюзі ў перыяд з 1846 года да пачатку ХХ ст. Праца П. Шпілеўскага стала даволі ўплывовай шмат у чым дзякуючы А. Афанасьеву, які яе заўважыў. Ён шырока цытаваў “Беларускія народныя паданні” пры напісанні “Поэтических воззрений славян на природу” (1865–1869 гг.), дзе ілюстравалі свае тэарэтычныя разважанні шматлікімі прыкладамі з міфалогіі розных народаў. Сярод іншага, А. Афанасьев разважаў пра тое, што славяне бачылі ў працэсе перамены сезонаў года барацьбу персаніфікаваных света і цемры, цяпла і холада. Зюзя ён выкарыстаў у якасці “наглядного олицетворения” зімы ў беларусаў. Яго апісанне А. Афанасьеву запазычыў з “Беларускіх народных паданняў” з некаторымі недакладнасцямі: Зюзя ў яго перастаў быць тоўстым і страціў звычку папярэджаць сялян пра суровыя зімы і ратаваць бедныя сем’і ад марозоў [16, с. 681]. Невядома, ці наўмысна аўтар пазбавіў Зюзя дабрадзейнасці, але больш злосны Зюзя лепш пасаваў да яго разважанняў наконт адвечнай барацьбы прыродных сіл. Хоць непасрэдна Зюзя ў А. Афанасьева ні з кім не змагаўся, кантэкст, у якім ён быў згаданы, прадвырашыў далейшы крок у развіцці і разуменні яго вобраза.

Тэарэтычныя выкладкі А. Афанасьева і пантэон П. Шпілеўскага былі творча перапрацаваныя і па-мастацку аб’яднаныя ў адзіны міф А. Кіркорам у маштабным навукова-папулярным выданні “Живописная Россия” (1882 г.). Мэтай аўтара, як раней П. Шпілеўскага, было пераканаць чытачоў у выключнай старажытнасці беларускай міфалогіі, прадэманстравалішы насычанасць каляндарнага цыклу беларусаў святамі і абрадамі з глыбінным сэнсам [17, с. 251]. Пры апісанні Калядаў і тлумачэнні сэнсу гэтага свята А. Кіркор зрабіў акцэнт на матыве барацьбы ўвасобленых святла і цемры. Святлом (як і ў А. Афанасьева) выступіў Пярун, а цемрай, зімой і смерцю аўтар зрабіў Зюзя. А. Кіркор наўпрост назваў Зюзя Сіцівратам, або Карачуном, падземным царом і валадаром марозаў [17, с. 252], фігурай, якая замясціла для беларусаў Чарнабога [17, с. 252, с. 273], то бок галоўным злым боствам. Зюзя, які ў П. Шпілеўскага і А. Афанасьева быў персанажам адасобленым, у А. Кіркора займае брата-ворага Перуна [17, с. 251] і жонку Марану (смерць) [18, с. 354]. У дзень зімовага сонцавароту Зюзя, згодна з тлумачэннямі аўтара, ператвараўся ў мядзведзя, ачалаў зграю ваўкоў (ваўкі = завеі) і ганяўся за цяжарнай жонкай Перуна Грамаўніцай (Калядой), каб не даць ёй нарадзіць сонейка-Дажбога [17, с. 252].

Побач з сюжэтам барацьбы Зюзі і Перуна А. Кіркор размясціў апісанне Зюзі, пераказанае ўласнымі словамі і ўзятае, хутчэй за ўсё, з А. Афанасьева, бо ў А. Кіркора Зюзя таксама не тоўсты і не ратуе сем’і ад марозоў. Да таго ж Зюзя ў А. Кіркора “страціў” свой маленькі рост. Аднак аўтар убудаваў у апісанне гэтага персанажа новы спосаб частавання: “Чтобы его задобрить... ему оставляют кутьи, а еще чаще хозяинъ первую ложку кутьи бросаетъ за окно, приговаривая: “морозъ, ходи куцью ъсци”. Особенно накануне Нового года ему откладываютъ кутьи въ особую миску и оставляютъ ее на ночь на столѣ, увѣряя, что Зюзя придетъ «куцью поѣсць»” [17, с. 253]. Далей пры апісанні першай куцці А. Кіркор дадаў яшчэ адзін спосаб кармлення Зюзі: “... какъ уже упомянуто,

бросает ложку кутьи въ уголь (куть) Зюзѣ, или оставляет для него въ мисѣ” [17, с. 254]. З абодвух згаданных урыўкаў вынікае, што Зюзю запрашаюць і на першую куццю, і на Новы год, і ёсць тры спосабы яго пачаставаць. Паколькі ў папярэднікаў А. Кіркора гаворка йшла толькі пра Новы год і пакіданне Зюзе куцці ў мисе, існуе верагоднасць, што адзначаная варыятыўнасць з’яўляецца адлюстраваннем аўтэнтчных абрадаў запрашэння мароза.

Пазней Зюзя згадваўся яшчэ ў А. Шыmanoўскага ў працы “Минская губерния и её народное творчество в связи с описанием народных праздников и обрядов” (1898 г.). Гэтая праца не была апублікавана і доўгі час яе ведалі толькі па кароткім перакладзе ў Дз. Зяленіна (1915 г.) [19, с. 687–694]. А. Шыmanoўскі быў апошнім, хто развіваў вобраз Зюзі перад яго часовым адыходам у небежыццё. Ён пісаў, абапіраючыся на тэкст А. Кіркора, што бачна нават па асобных сказах, але пры гэтым унёс у вобраз Зюзі значныя змены. Зюзя ў А. Шыmanoўскага, як і ў А. Кіркора, бог зімы, падземны цар, валадар марозаў⁴ і вораг Перуна ў сюжэце адвечнай барацьбы зла і добра, святла і цемры, цяпла і холада. Але ў А. Шыmanoўскага няма згадкі пра сваяцкія сувязі Зюзі з Перуном і Маранай, да таго ж ягоны Зюзя можа ператварацца не толькі ў мядзведзя: “... оборачивается, переряживается в цѣлую стаю волковъ (мятели), въ козу – существо оплодотворяющее, въ медвѣдя, который в день солннворота (на Каляду) переворачивается съ одного бока на другой, въ дятла и проч...”⁵. Імаверна, апошні пасаж з’яўляецца вынікам перапрацоўкі ўласных назіранняў аўтара (пра Каляды ён пісаў, што “... другіе дѣлають приготовления для ржения козой, дятломъ, медвѣдемъ и пр.”⁶) і разважанняў А. Кіркора пра адлюстраванне вобразаў старажытнага міфа ў масках калядоўшчыкаў (мядзведзь – Зюзя, каза – Грамаўніца) і Зюзю на чале ваўчынай зграі. А. Шыmanoўскі вырашыў адмовіцца ад варыятыўнасці А. Кіркора адносна часу запрашэння бога зімы на куццю і спосабаў яго частавання і ўзяў для сваёй працы толькі апісанне першай куцці з кіданнем Зюзе куцці ў кут ці пакіданнем у мисе⁷. Апісанне самога Зюзі, куды А. Кіркор убудоваў кіданне куцці за акно і дзе ўсе папярэднікі А. Шыmanoўскага згадвалі частаванне Зюзі на Новы год, аўтар выкарыстоўваць не стаў і, такім чынам, наўмысна ці не, пазбавіў гэтага персанажа чалавечай знешнасці.

Адрэзак часу ад 1846 г. да пачатку ХХ ст. можна ахарактарызаваць як перыяд развіцця вобраза Зюзі выключна на старонках нешматлікай навукова-папулярнай літаратуры. Асноўным напрамкам яго развіцця была паступовая страта Зюзям чалавечых рыс. Па-першае, у плане знешнасці: А. Афанасьевы пазбавіў Зюзю тлустасці, А. Кіркор пазбавіў яго маленькага росту і надзяліў здольнасцю ператварацца ў мядзведзя, А. Шыmanoўскі цалкам адмовіў Зюзе ў чалавечай знешнасці, але надаў яму больш варыянтных жывёльных форм для ператварэнняў. Па-другое, у плане маральных характарыстык: у А. Афанасьева Зюзя проста перастаў ратаваць сем’і ад марозоў, а ўжо ў А. Кіркора ён стаў галоўным міфалагічным злом, і А. Шыmanoўскі зацвердзіў яго ў гэтай іпастасі. Сталай рысай заставалася толькі дамоваздольнасць Зюзі, хоць час, калі трэба было залагоджваць яго ежай, змясціўся з Новага года на першую куццю, а спосабаў частавання стала больш. Калі падсумаваць, Зюзя з даволі чалавечнага бога зімы, якім яго стварыў П. Шпілеўскі, ператварыўся ў злую сілу, якая можа прымаць розны выгляд.

Вобраз Зюзі ў беларускай навуцы канца ХХ – пачатку ХХІ ст. Падчас адраджэння цікавасці да беларускай міфалогіі ў канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. Зюзя зноў з’явіўся на старонках навуковай і навукова-папулярнай літаратуры дзякуючы даследчыкам-фалькларыстам, якія сістэматызавалі і выдавалі назапашаныя крыніцы па беларускай міфалогіі, звяртаючыся, у тым ліку, і да класічных этнаграфічных прац ХІХ ст.

У фундаментальнай энцыклапедыі “Этнаграфія Беларусі” (1989 г.) адзначалася: “**ЗЮЗЯ**, персанаж беларускай міфалогіі, уасабленне холаду. Зюзю ўяўлялі ў выглядзе лысага барадатага дзеда, які ў расхрыстаным кажусе, босым хадзіў па снезе. Паводле павер’яў Зюзя ўзнімаў завіруху, мяцеліцу, выклікаў сцюжу. Калі быў моцны мароз, лічылі, што Зюзя біў доўбняй па дрэвах і бяровенні, якія быццам бы па гэтай прычыне трашчалі. Прыхлівыя людзі верылі, што калі пералічыць імёны ўсіх лысых дзядоў у вёсцы, мароз памякчэе. У размовах з дзецьмі дарослыя часам называюць холад «зюзя»” [20, с. 216].

Зюзя ніколі раней не лічыўся лысым і расхрыстаным; павер’е пра пералік лысых для суцішэння марозоў слухнае з пункту гледжання аўтэнтчнасці [21, с. 268], але менавіта з Зюзям ніколі не звязвалася. У той жа час тут не згаданы абрад запрашэння на куццю, які нязменна пераходзіў з аднаго апісання Зюзі ў іншае. Невядомыя ні аўтар артыкула, ні крыніцы, на падставе якіх ён быў напісаны.

У 1994 г. выйшла літаратурна-мастацкая праца фалькларыста У. Васілевіча “Міфы бацькаўшчыны”. Гэтае выданне было першай у незалежнай Беларусі спробай стварыць збор персанажаў беларускай міфалогіі. У ім У. Васілевіч не склаў свайго тэксту, а абмежаваўся вытрымкамі з “цяжкадаступных сённяшняму чытачу зборнікаў, артыкулаў, нарысаў, архіўных запісаў” [2, с. 4] даследчыкаў, якія раней пісалі пра беларускіх міфалагічных персанажаў. Фактычна, ён стварыў уласны беларускі пантэон, абапіраючыся на аўтарытэт папярэднікаў. Зюзя тут прадстаўлены выключна вытрымкай з “Беларускіх народных паданняў”, перакладзенай на беларускую мову і нязначна скарачана.

У 2004 г. выйшаў энцыклапедычны слоўнік “Беларуская міфалогія”, дзе быў прысвечаны Зюзе артыкул аўтарства Э. Зайкоўскага і С. Санько. Ён змяшчаў зборны вобраз гэтага міфалагічнага персанажа: поўнае апісанне знешнасці Зюзі, згадку пра пакіданне ці кіданне яму за акно каляднай куцці, сюжэт пра яго змаганне з Перуном,

⁴ Архіў Рускага геаграфічнага таварыства (АРГТ). – Ф. 20. Воп. 1. Спр. 8. Арк. 169.

⁵ АРГТ. – Ф. 20. Воп. 1. Спр. 8. Арк. 169-170.

⁶ АРГТ. – Ф. 20. Воп. 1. Спр. 8. Арк. 147

⁷ АРГТ. – Ф. 20. Воп. 1. Спр. 8. Арк. 148-149.

павер’е пра пералік лысых для суццэння маразоў. Аўтары ўключылі і тое, чаго не было раней: атаясамленне Зюзі са Святым Мікалаем і, праз яго вобраз, з Вялесам; чырвоны нос Зюзі, да якога, быццам, падобныя насы п’яніц; тлумачэнне семантыкі яго імя (пры гэтым згадкі пра лексему “зюзя” як слова з “дзіцячай” мовы не было). Дабрадзейнасць у “слоўнікавага” Зюзі адсутнічала, бо пасаж пра ратаванне сем’яў ад маразоў тут быў апушчаны, але і з падземным царом Карачуном яго размежавалі – гэтыя персанажы выглядаюць як узаемазамыняльныя ў сюжэце барацьбы з Перуном [3, с. 198].

У такім выглядзе артыкул пра Зюзі перажыў яшчэ два перавыданні слоўніка ў 2006 і 2011 гг. Нягледзячы на тое, што праца А. Леўкіеўскай з крытычным разборам персанажаў “Беларускіх народных паданняў” выйшла яшчэ ў 2002 г., яна была ўлічана толькі ў трэцім выданні слоўніка. У прадмове да выдання 2011 г. былі зроблены некаторыя тлумачэнні [22, с. 9], але ўсе спрэчныя персанажы захавалі свае месцы на слоўнікавых старонках, у шэрагу выпадкаў з агаворкамі. Далей спецыяльных навуковых публікацый, прысвечаных Зюзе, у беларускай фалькларыстыцы больш не было.

У выданнях канца ХХ – пачатку ХХІ ст. заўважна не столькі развіццё вобраза Зюзі, колькі яго “дапрацоўка”; выкарыстанне рознымі даследчыкамі несупадаючых колаў крыніц; агульнае ігнараванне сумнеўнай аўтэнтычнасці гэтага міфалагічнага персанажа. Галоўным вынікам разгледжанага перыяда стала фармальная “легалізацыя” Зюзі ў якасці беларускага міфалагічнага персанажа намаганнямі розных аўтараў. У гэтым сэнсе даследчыкі канца ХХ – пачатку ХХІ ст. былі ўдзячнымі нашчадкамі аўтараў ХІХ ст., якія развівалі вобраз Зюзі, працуючы на стыку тагачаснай навукі і міфатворчасці. Аднак пасля “легалізацыі” Зюзі вучоныя страцілі да яго цікавасць і далейшая рэканструкцыя яго вобраза ў навуковай і навукова-папулярнай літаратуры прыпынілася.

Перавынаходніцтва вобраза Зюзі ў першай чвэрці ХХІ ст. На пачатку ХХІ стагоддзя з ростам запыту на міфалогію і развіццём медыя для Зюзі наступіў паваротны момант: ён стаў вядомы шырокаму колу прадстаўнікоў розных сфер дзейнасці, кожны з якіх атрымаў магчымасць узяць з вобраза тое, што патрэбна менавіта яму, і скарыстаць гэта ў сваіх мэтах. Так Зюзя перастаў быць выключна літаратурным персанажам, займеў шмат новых кропак для далейшага развіцця і разнастайныя візуальныя адлюстраванні (малюнак 1). Яны не заўсёды суадносяцца з апісаннямі Зюзі ў літаратурных крыніцах ці нават утрымліваюць антрапаморфную фігуру, але нязменна, хоць і не абавязкова відавочна, звязаныя з зімовым сезонам: нішто на лагатыпе брэнда світараў (гл. малюнак 1) не нагадвае пра зіму, але самі світары – цёплае адзенне, якое носяць зімой.

лагатып кірмаша “Зюзя”⁸

лагатып брэнда світараў⁹

кніжная ілюстрацыя, В. Славук [23, с. 17]

Малюнак 1. – Візуальныя адлюстраванні Зюзі

⁸ URL: <https://www.instagram.com/zuzya.by/>

⁹ URL: <https://www.instagram.com/zuzya.wear/>

Наасобку стаяць тэатралізаваныя ўвасабленні Зюзі, якія пачалі ўзнікаць падчас калядных і навагодніх святаў¹⁰. Першае з іх, Зюзя Паазерскі, пачало сваю дзейнасць узімку 2004–2005 гг.¹¹ недалёка ад вёскі Пруднікі Пастаўскага раёна. У 2007 г. ён пераехаў пад вёску Азяркі таго ж раёна. Турыстычная праграма з удзелам Зюзі адразу набыла папулярнасць¹², якая ў наступныя гады толькі ўзрастала¹³.

Следам за Зюзям Паазерскім у розных мясцінах Беларусі сталі з'яўляцца іншыя тэатралізаваныя ўвасабленні Зюзі. Прыкладная храналогія і геаграфія іх з'яўлення паводле знойдзеных у Інтэрнет-крыніцах згадак наступная: студзень 2007 г. – Зюзя ў Беларускам дзяржаўным музеі народнай архітэктуры і побыту¹⁴; снежань 2016 г. – Зюзя ў АТК “Каробчыцы”¹⁵ (спыніў дзейнасць); канец 2018 г. – Бераст-Зюзя ў Бераставіцкім раёне¹⁶; снежань 2022 г. – Зюзя Палескі ў Нацыянальным парку “Прыпяцкі”¹⁷; снежань 2024 г. – Зюзя ў парку “Сула”¹⁸; Зюзя ў ГЗЦ “Galleria” у Мінску¹⁹; Зюзя ў коннай сядзібе “Буцэвічы” пад Мінскам²⁰.

Большасць з гэтых увасабленняў Зюзі былі распрацаваны ў межах турыстычна-забаўляльных і святочна-тэатралізаваных праграм для таго, каб заняць месца Дзеда Мароза, то бок, стаць галоўнымі станоўчымі фігурамі святкавання²¹. Нават не ўдаючыся ў асобныя дэталі анімацыйных праграм, якія змяняюцца год ад году, можна зрабіць выснову, што тэатралізаваныя ўвасабленні Зюзі маюць няшмат агульнага з яго “кніжнымі” вобразами: у разгледжанай вышэй навуковай і навукова-папулярнай літаратуры Зюзя часцей апісваўся як у той ці іншай ступені адмоўны персанаж, асноўная мадэль камунікацыі з якім – залагоджванне яго куццёй.

Тут варта ўгадаць, што арыгінальны Зюзя, створаны П. Шпілеўскім, не быў адназначна адмоўным персанажам: ён мог змарозіць, а мог выйсці да людзей, каб папярэдзіць іх пра халады ці ўратаваць ад маразоў. У працах паслядоўнікаў П. Шпілеўскага гэтая добразычлівасць не атрымала развіцця, наадварот, ад аўтара да аўтара Зюзя выглядаў усё больш пагрозлівым, але яго сучасныя тэатралізаваныя ўвасабленні, адказваючы на зацікаўленасць грамадства ў беларускай адпаведніку “добрага” Дзеда Мароза, з'яўляюцца вынікам развіцця тых пазітыўных рысаў, што былі закладзены ў вобраз Зюзі ад самага пачатку.

Аднак вырашальнай для фарміравання пазітыўных вобразаў Зюзі падаецца сама традыцыя святкавання Новага года, якая вымагае наяўнасці менавіта добрага чараўніка ў якасці галоўнай фігуры: поўная замена станоўчай фігуры на адмоўную ў межах традыцыйнага святкавання Новага года была б немагчымай без змены самой сутнасці свята. Адзіны злодзей сярод згаданых вышэй увасабленняў Зюзі, Зюзя з Каробчыцаў, не замяняў Дзеда Мароза; Дзед Мароз у дадзенай анімацыйнай праграме выступаў у сваёй традыцыйнай ролі.

Уплыў Дзеда Мароза праглядаецца і ў знешнім выглядзе некаторых увасабленняў Зюзі, аднак адзінства тут няма: знешнасць Зюзяў шырока вар'іруе ад зробленых на падставе літаратурных апісанняў гэтага персанажа да пераймання пазнавальнага выгляду Дзеда Мароза (малюнкі 2–5).

Менавіта тэатралізаваныя ўвасабленні Зюзі паклалі пачатак выкарыстанню гэтага персанажа ў яшчэ адной, новай для яго, сферы: Зюзя Паазерскі, Бераст-Зюзя і Зюзя Палескі зрабілі крокі ў бок станаўлення тэрытарыяльнымі брэндамі, што адлюстроўваецца ў іх імёнах. Так, стваральнікі Зюзі Палескага з Нацыянальнага парка “Прыпяцкі” заявілі, што ў Зюзю верылі пераважна на Палессі²². У Бераставіцкім раёне пасля спынення дзейнасці Зюзі з Каробчыцаў вырашылі “сам персанаж сделать традиционным для своего региона. ... Дедов Морозов и так хватает, а вот Берест-Зюзя – один такой на всю Гродненскую область”²³. Найбольш паспяховым падаецца праект Зюзі Паазерскага: Я. Шушкевіч, яго стваральнік, запэўніваў, што Зюзя як міфалагічны персанаж невядомы больш нідзе, акрамя некалькіх раёнаў Паўночнай Беларусі²⁴, а СМІ неаднаразова называлі яго брэндам Пастаўшчыны²⁵.

¹⁰ Выпадкі дзейнасці ўвасабленняў Зюзі па-за навагоднімі і каляднымі святамі, гл. URL: <https://www.holiday.by/blog/502>; URL: <https://people.onliner.by/2015/01/17/turizm-5>.

¹¹ URL: <https://vitvesti.by/person/iak-zhykharu-pasta-skaga-raena-zhylosia-u-rol-ziuz-paazerskaga.html>; URL: <https://kraj.by/news/sobitiya/zyuzya-poozerskiy-prosipaetsya>.

¹² URL: <https://www.tio.by/info/newspaper/7815/>

¹³ URL: <https://kraj.by/news/sobitiya/zyuzya-poozerskiy-prosipaetsya>; URL: <https://www.tio.by/info/newspaper/7815/>

¹⁴ URL: <https://www.sb.by/articles/romashki-pod-solomennoy-kryshey.html>

¹⁵ URL: <https://belta.by/regions/view/bog-zimy-zuzja-poselitsja-v-agroturisticheskom-komplekse-pod-grodno-16-dekabrja-220457-2016/>

¹⁶ URL: <https://zviazda.by/ru/news/20191227/1577431167-v-berestovickom-rayone-vtoroy-god-rabotaet-rezidenciya-belorusskogo>

¹⁷ URL: <https://www.npp.by/news/2022/v-gostyakh-u-poleskogo-zyuzi/>

¹⁸ URL: <https://www.instagram.com/p/DDEY0djO2s4/>

¹⁹ URL: <https://www.instagram.com/p/DDuUwWvM7ag/>

²⁰ URL: <https://www.instagram.com/p/DDmO7emu5uF/>

²¹ Існавалі выключэнні: Зюзя з парка “Сула” быў толькі адным з шэрагу калядных персанажаў, а галоўнай фігурай быў Святы Мікалай ці Дзед Мароз. Зюзя з Каробчыцаў увогуле выступаў галоўным злодзеям, якога дзеці павінны былі перамагчы перад тым, як атрымаць падарункі ад Дзеда Мароза, гл. URL: <https://vgr.by/2017/01/08/pobedili-zyuzyu-spasli-kolyadu-i-poluchili-podarki-detskie-zhelaniya-sbyvalis-v-majontke-korobchitsy/>

²² URL: <https://www.npp.by/news/2022/v-gostyakh-u-poleskogo-zyuzi/>

²³ URL: <https://zviazda.by/ru/news/20191227/1577431167-v-berestovickom-rayone-vtoroy-god-rabotaet-rezidenciya-belorusskogo>

²⁴ URL: <https://www.tio.by/info/newspaper/7815/>

²⁵ URL: <https://people.onliner.by/2015/01/17/turizm-5>; URL: <https://www.postawy.by/2022/04/spustya-10-let-proslavlennyj-postavskij-personazh-zuzya-poozerskiy-snova-primet-gostej-v-ozerkah/>

Малюнак 2. – Зюзя Паазерскі²⁶

Малюнак 3. – Зюзя Палескі і яго Унучка²⁷

²⁶ URL: <https://www.sb.by/articles/rabotat-volshebnikom.html>

²⁷ URL: <https://berezino.by/ru/novosti/kultura/item/33977-poleskij-zyuzya-otkroet-novogodnij-sezon-v-safari-parke-natsparka-pripyatskij-14-dekabrya>

Малюнак 4. – Зюзя з Каробчыцаў, фотаздымак С. Людкевіча²⁸

Малюнак 5. – Бераст-Зюзя і Спадарыня Завея, фотаздымак С. Ганчаровай²⁹

Прывязка Зюзі да пэўнага рэгіёна Беларусі – цалкам сучасная з’ява: ніхто з вышэйзгаданых аўтараў-апісальнікаў Зюзі не прымяркоўваў гэтага персанажа да асобнай мясцовасці, нават А. Шыmanoўскі, які прысвяціў сваю працу Мінскай губерні, не сцвярджаў, што Зюзю ведалі толькі тут. Выпадак Зюзі ў гэтым сэнсе не ўнікальны: ён у поўнай меры адпавядае сусветнай тэндэнцыі зьяўлення да фалькларызму і народнай спадчыны пры распрацоўцы стратэгіі развіцця тэрыторый. Але цікавай падаецца адсутнасць выразнай канкурэнцыі паміж рознымі рэгіёнамі краіны за выключнае права прысвоіць Зюзю сабе. Можна дапусціць, што на такую сітуацыю

²⁸ URL: <https://vgr.by/2017/01/08/pobedili-zyuzu-spasli-kolyadu-i-poluchili-podarki-detskie-zhelaniya-sbyvalis-v-majontke-korobchitsy/>

²⁹ URL: https://www.beresta.by/wp-content/uploads/2019/12/IMG_2071.jpg

паўплывалі разам адсутнасць адпаведных падстаў у крыніцах і каляндарная прывязка Зюзі да калядных і навагодніх святаў, якія шырока адзначаюцца па ўсёй Беларусі.

Разгледжаны ў гэтым раздзеле вобразы Зюзі, не зважаючы на цеснасць іх сувязі з літаратурнымі крыніцамі, функцыянуюць у абставінах і выконваюць ролі, якія не былі прадугледжаны для Зюзі стваральнікам і яго паслядоўнікамі, і з гэтай прычыны з’яўляюцца выразнымі прыкладамі перавынаходніцтва традыцыі. Больш за тое, менавіта ў сучаснасці, дзякуючы павелічэнню папулярнасці Зюзі сярод значнай колькасці людзей, ён пачынае станавіцца сапраўды вядомым персанажам для беларусаў. Не будзе перабольшваннем сцвярджаць, што пры пэўных абставінах Зюзя мае ўсе шанцы стаць адным з найбольш пазнавальных агульнаацыянальных міфалагічных брэндаў.

Заклучэнне. Зюзя быў створаны як бог зімы ў штучным пантэоне П. Шпілеўскага, прызначаным зацвердзіць беларускія землі ў якасці цэнтра тэрыторыі старажытных славян. Яго вобраз, сканструяваны на аснове аўтэнтчнай персаніфікацыі мароза з дадаткам выдуманых дэталю знешнасці і асаблівасцей паводзін, быў ад пачатку даволі чалавечным – ва ўсіх сэнсах, – але, развіваючыся ў межах беларускай “кабінетнай” міфалогіі, паступова губляў і асаблівасці знешнасці, і станоўчыя рысы характару, пакуль не ператварыўся ў злую сілу, якая можа прымаць розныя формы. У пачатку ХХ ст. развіццё вобраза Зюзі прыпынілася з-за сацыяльна-палітычных змен у грамадстве, якія пацягнулі агульную страту цікавасці да міфалогіі.

У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст., падчас абуджэння інтарэса да міфалогіі, вобраз Зюзі быў вернуты з небыцця і легалізаваны навукоўцамі ў якасці беларускага міфалагічнага персанажа, а прадстаўнікі іншых сфер грамадства атрымалі магчымасць пазнаёміцца з ім і скарыстаць у перапрацаваным пад свае патрэбы выглядзе. Адбылося перавынаходніцтва Зюзі: у яго з’явілася шмат візуальных адлюстраванняў, а таксама театралізаваных ўвасабленняў, якія дзейнічаюць ў межах калядных і навагодніх анімацыйных праграм, заміяшчаючы Дзеда Мароза. Яны з’яўляюцца пераважна пазітыўнымі персанажамі згодна з традыцыямі свята, у якое былі ўбудаваныя. Некаторыя з тэатралізаваных увасабленняў Зюзі зрабілі крок да станаўлення культурнымі брэндамі асобных рэгіёнаў Беларусі, але больш верагоднай падаецца перспектыва прыняцця Зюзі ў якасці агульнаацыянальнага брэнда.

ЛІТАРАТУРА

1. Гулак А.А. Міфалагічны кірунак у беларускай фалькларыстыцы другой палавіны ХІХ ст.: дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.09 / Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Мінск, 2011. – 124 арк.
2. Зюзя // Міфы Бацькаўшчыны / Беларус. Энцыкл.; уклад. У.А. Васілевіч. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 38.
3. Зайкоўскі Э., Санько С. Зюзя // Беларуская міфалогія: энцыкл. сл. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск: Беларусь, 2004. – С. 198.
4. Валодзіна Т.В. Канструяванне традыцыі. У пошуках цмока // Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні: зб. навук. пр. – Мінск: Беларус. навука, 2021. – Вып. 8. – С. 61–93.
5. Олюнина И.В. Этнокультурное наследие Беларуси как платформа туристического брендинга // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Всеобщая история. – 2024. – Т. 16. № 4. – С. 528–541. DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8127-2024-16-4-528-541>.
6. Грушко Е.А., Медведев Ю.М. Словарь славянской мифологии. – Н. Новгород: “Русский купец”, “Братя славяне”, 1995. – 368 с.
7. Войтович В.М. Мороз // Українська міфологія / В.М. Войтович. – Київ: Либідь, 2002. – С. 321–322.
8. Виноградова Л.Н. Мороз // Славянские древности: Этнолингв. сл. / под общ. ред. Н.И. Толстого. – М.: «Международные отношения», 2004. – Т. 3. – С. 302–303.
9. Левкиевская Е.Е. Механизмы создания мифологических фантомов в «Белорусских народных преданиях» П. Древлянского // Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора / Изд. подг. А.Л. Топорков, Т.Г. Иванова, Л.П. Лаптева, Е.Е. Левкиевская. – М.: Ладомир, 2002. – С. 311–351.
10. Березович Е.Л., Сурикова О.Д. Deus ex nomine: еще раз о языковом мифе и наивной религии // Шаги/Steps. Т. 10. № 3. – 2024. – С. 230–265. DOI: <https://doi.org/10.22394/2412-9410-2024-10-2-230-265>.
11. Древлянский П. Белорусские народные предания // Рукописи, которых не было: Подделки в области славянского фольклора / Изд. подг. А.Л. Топорков, Т.Г. Иванова, Л.П. Лаптева, Е.Е. Левкиевская. – М.: Ладомир, 2002. – С. 255–310.
12. Толстая С.М., Виноградова Л.Н. Приглашение мифологических персонажей на рождественский ужин // Полесский народный календарь. – М.: Индрик, 2005. – С. 443–500.
13. Як Мароз бабу змарозіў // Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / Склад. К.П. Кабашнікаў; рэд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – С. 427.
14. Як мужык Мароза зваяваў // Беларускія народныя казкі / Склад. Г.А. Барташэвіч, К.П. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – С. 69.
15. Як мароз чалавеку наградзіў за пшаніцу // Чарадзейныя казкі. – Ч. 1. / Рэд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – С. 591–593.
16. Аванасьева А. Поэтическая воззрѣнія славянъ на природу. Опытъ сравнительнаго изученія славянскихъ преданій и вѣрваній въ связи съ мифическими сказаніями другихъ родственныхъ народовъ. Т. 3 / Тип. Грачева и комп. Изд. Солдатенкова К. – М.: 1869 г. – 840 с.
17. Киркор А.К. Слѣды язычества в празднествахъ, обрядахъ и пѣсняхъ // Живописная Россія: Отечество наше в его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи / Под общ. ред. П.П. Семенова. – СПб., М., 1882. – Т. 3. Ч. 1. Литовское Полѣсье; Ч. 2 Бѣлорусское Полѣсье. – С. 249–276.
18. Киркор А.К. Долина Припети // Живописная Россія: Отечество наше в его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи / Под общ. ред. П.П. Семенова. – СПб., М., 1882. – Т. 3. Ч. 1. Литовское Полѣсье; Ч. 2 Бѣлорусское Полѣсье. – С. 339–356.

19. Зеленин Д.К. Минская губерния // Описание рукописей Ученого архива Императорского Русского географического общества. Вып. 2. – Петроград, 1915. – С. 678–699.
20. Зюзя // Этнография Беларуси: энцикл. / Редкол.: И.П. Шамякин (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – С. 216.
21. Сержпутоўскі А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / Прадм. У. К. Касько. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
22. Міфалогія беларусаў: Энцикл. сл. / Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.
23. Чароўны свет: з беларускіх міфаў, паданняў і казак / рэд. Г.П. Пашкоў. – Мінск: Белар. энцикл. імя П. Броўкі, 2008. – 215 с.

Паступіў 18.04.2025

ЗЮЗЯ: ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ, РАЗВИТИЯ И ПЕРЕИЗОБРЕТЕНИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА

К.Л. КОЗИЧЕВА

*(Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы
Национальной академии наук Беларуси, Минск)*

В статье рассматривается создание и развитие образа Зюзи – мифологического персонажа, сконструированного П. Шпилевским, – в рамках “кабинетной” мифологии XIX – начала XX в., его переработка и “легализация” в белорусской науке конца XX – начала XXI в.; анализируется процесс переизобретения этого мифологического персонажа в первой четверти XXI в.: появление многочисленных и разнообразных визуальных отображений Зюзи, а также использование образа Зюзи в сфере туризма и культурного брендинга отдельных территорий Беларуси.

Ключавыя словы: Зюзя, мифология, мифологический образ, переизобретение традиции, культурный брендинг.

ZYUZYA: THE HISTORY OF THE CREATION, DEVELOPMENT AND REINVENTION OF A MYTHOLOGICAL CHARACTER

K. KOZICHAVA

*(Center for Research of Belarusian Culture, Language and Literature
of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk)*

The article examines the creation and evolution of the image of Zyuzya, a Belarusian mythological character constructed in the mid-19th century, within the framework of cabinet mythology of the 19th to early 20th centuries, as well as its reworking and “legalization” in Belarusian science at the end of the 20th to the beginning of the 21st centuries. It analyzes the reinvention of this mythological character in the early 21st century: the emergence of numerous and diverse visual representations of Zyuzya, as well as the use of Zyuzya’s imagery in the fields of tourism and cultural branding of several regions in Belarus.

Keywords: Zyuzya, mythology, mythological image, the reinvention of tradition, cultural branding.